

Samiri Tevratı'nın Kökenine Dair Araştırmalar Üzerine Bir Değerlendirme

An Assessment of Research on the Origins of the Samaritan Pentateuch

Fatma Gerçekciöğlü

Bağımsız Araştırmacı
Türkiye

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş : 14.11.2024

Kabul : 15.12.2024

Yayın : 31.12.2024

Bu makale, iThenticate yazılımları ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Özet

Samiri Tevratı'nın tarihsel olarak incelenmesi, hem kutsal metinlerin geçirdiği değerişim ve dönüşüm süreçlerini anlamak açısından hem de aynı bölgede neşet etmiş olsa da farklı dini yorumlara sahip toplulukların kendi kimliklerini nasıl şekillendirdiklerini anlamak açısından önem taşımaktadır. Samiri topluluğu tarafından kutsal kabul edilen bu Tevrat'ın kökenine ilişkin çeşitli teoriler bulunmaktadır. Samiriler tarafından en eski ve saygın nüshalardan biri olduğu kabul edilen Abişa Nüshası üzerinde yapılan araştırmalar bu topluluğu'nun kutsal metinleri koruma ve nesilden nesile aktarma hususunda nasıl bir yol izlediğine dair ipuçları vermektedir.

Bu çalışmada Samiri Tevratı'nın kökenine ilişkin iddialar, Abişa Nüshası ve Ölü Deniz Yazmalarının keşfinden sonraki bilimsel araştırmalar bağlamında tarihsel olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda Samiri Tevratı'nın yazım süreci, tarihsel gelişimi ve korunma yöntemleri, Yahudi kutsal metin geleneklerinden Masoretik Metin, Septuagint ve Ölü Deniz Yazmaları gibi metinlerle karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Ölü Deniz Yazmaları Samiri Tevratı'nın kökenleri üzerine yapılan araştırmalara büyük katkı sunmaktadır. Araştırmamızda Samiri Tevratı'nın Septuagint ve Ölü Deniz Yazmaları ile olan benzerlikleri incelenirken, onun Masoretik Metinden türetildiğine ilişkin iddialar yeniden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Samiri Tevratı, Masoretik Metin, Abişa Nüshası, Septuagint, Ölü Deniz Yazmaları.

Abstract

A historical assessment of the Samaritan Pentateuch is important both for understanding the processes of change and transformation that sacred texts has been through and for exploring how communities with different religious interpretations, though originating from the same region, shape their identities. Various theories exist regarding the origins of this Torah, which is considered sacred by the Samaritan community. Research on the Abisha Scroll, regarded by the Samaritans as one of the oldest and most revered manuscripts, provides insights into the methods this community has employed to preserve and transmit its sacred texts across generations. In this study, claims concerning the origin of the Samaritan Pentateuch are evaluated historically within the context of scholarly research conducted after the discovery of the Abisha Scroll and the Dead Sea Scrolls. Accordingly, the writing process, historical development, and preservation methods of this text will be examined in comparison with Jewish sacred text traditions such as the Masoretic Text, the Septuagint, and the Dead Sea Scrolls. The Dead Sea Scrolls make a significant contribution to research on the origins of the Samaritan Pentateuch. In our study, while examining the similarities of the Samaritan Pentateuch with the Septuagint and the Dead Sea Scrolls, we will reevaluate claims that it is derived from the Masoretic Text.

Keywords: History of Religions, Samaritan Pentateuch, Masoretic Text, Abisha Scroll, Septuagint, Dead Sea Scrolls.

Giriş*

Samiri Tevrati, Masoretik Metin¹ (MT) ve Septuagint² (LXX) ile Yahudi kutsal metin geleneğinin üç ana unsurundan biri olarak kutsal metinler tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Rabbanî Yahudilikte³ kullanılan Masoretik Metinden birçok noktada farklılaşan bu Tevrat, Samiri topluluğun dini inançlarının ve kültürel kimliklerinin temel unsurlarından birini teşkil etmektedir. Samiriler ve Yahudiler aynı bölgede yaşamış olmalarına ve Samiriler tarafından aynı kökene sahip oldukları iddia edilmesine rağmen tarihsel süreç içerisinde birbirlerinden ayrılmışlardır. Bu ayrışmanın temelinde tarihsel, teolojik ve mekânsal farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar, teolojik olarak özellikle mabed mekânı ve Tanrı'nın bu konuda verdiği emirler etrafında şekillenmektedir. Ayrışmanın kökenleri, tarihsel olarak her iki grubun kaynaklarında farklı dönemlere dayandırılmaktadır. Yahudi kaynaklarına göre ayrışmanın kökenleri MÖ 8. yüzyıla uzanmakta, Asur sürgünü ve sonrasındaki gelişmelere dayandırılmaktadır. Asur İmparatorluğu'nun İsrail Krallığı'nı işgal etmesiyle birlikte Kuzey İsrail bölgesindeki halklar sürgüne gönderilmiş, yerlerine Asur İmparatorluğu hâkimiyeti altındaki bölgelerden halklar getirilip yerleştirilmiştir. Bölgede kalan İsrailoğulları, bölgeye gelen yeni yerleşimcilerle kaynaşmış ve karşılıklı evlilikler yapmak suretiyle etnik açıdan karışık bir topluluk ortaya çıkmıştır. Bu etnik ve dini açıdan senkretik topluluk, buldukları Samiriye bölgesine nispetle Samiriler olarak anılmıştır.⁴

* Bu makale Fatma Gerçekçioğlu'nun 2017 yılında Ankara Üniversitesi'nde Prof. Dr. Yasin Meral danışmanlığında tamamladığı "Samiriliğin Ortaya Çıkışı ve Kutsal Metinler Işığında Erken Dönem Samiri-Yahudi İlişkileri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Masoretik Metin, Yahudilikte en yaygın şekilde kabul edilen İbranice Kutsal Kitap metnidir. M.S. 6. yüzyılın başlarından 10. yüzyıla kadar, "Masoretler" olarak adlandırılan Yahudi yazıcılar tarafından, geleneksel İbranice Kutsal Kitap metinlerinin titizlikle kopyalanıp nakledilmesiyle ortaya çıkmıştır. Masoretik Metin, Yahudi dinî yaşamında olduğu kadar akademik çalışmalarda da standart bir referans olarak kabul görmektedir. Bugün kullanılan Yahudi Kutsal Kitabı büyük ölçüde, 10. Yüzyılda yaşamış son masoret Aaron ben Aşer tarafından hazırlanan Kahire Kodeksi'ne dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 148-154; Philip W. Comfort, "Ölü Deniz Parşömenleri", çev. Muhammed Ali Bağır, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2011): 165.

² Septuagint, Latince'de "yetmiş" anlamına gelir ve Tanah'ın MÖ 3-1. yüzyıllar arasında yapılmış olan Grekçe çevirisinin adıdır. "Yetmişler Çevirisi" veya LXX olarak da bilinen bu metin, günümüzde mevcut olan en eski Tanah çevirisidir. Tora kısmının, M.Ö. 285-247 yılları arasında hüküm süren Kral II. Ptolemy döneminde, Yahudi âlimlerinden oluşan yetmiş veya yetmiş iki kişilik bir grup tarafından İskenderiye'deki Yahudi topluluğu için tercüme edildiği rivayet edilir. Neviim ve Ketuvim bölümleri ise M.Ö. 1. yüzyılda tamamlanmıştır. Septuagint, üslup ve içerik açısından Yahudilerin elinde bulunan Tanah metninden bazı farklılıklar içermektedir. Tanah'ın kanonizasyonu henüz tamamlanmadığı için Septuagint'e apokrif kitaplar da eklenmiştir. Bu kitaplar Yahudiler ve Protestanlar tarafından apokrif olarak kabul edilirken, Katolik ve Ortodoks Kiliseleri tarafından deuterokanonik olarak kabul edilmektedir. Bk. Fatma Betül Taş, "Karai Âlim Ya'küb el-Kirkisânî'nin Tevrat Çevirileri Üzerine Değerlendirmeleri", *Oksident*, 4/1 (2022): 86; Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik* (İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021), 149.

³ Çalışmamızda "Rabbanî" kelimesi, Yahudilikteki Ortodoks anlayışı temsil eden mezhebi temsil etmesi için kullanılmıştır.

⁴ II. Krallar 17; James A. Montgomery, *The Samaritans: The Earliest Jewish Sect: Their History, Theology and Literature* (Philadelphia: The John C. Winston Co., 1907), 49; Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri* (Ankara: Anka Yayınları, 2001), 197.

Yahudi kaynaklarında, senkretik bir topluluğu temsil eden Samiriler, putperestlikle suçlanmış ve tarih boyunca sapkın bir toplum olarak değerlendirilmişlerdir. Buna göre Samiriler, evlilikler yoluyla karıştıkları toplumların dini algılarını sahiplenmiş ve Musa'nın getirdiği gerçek Tevrat'ı değiştirip kendi teolojik kaygılarını metne dâhil etmişlerdir.⁵ Samirilerin kendilerini gerçek İsrailoğulları soyunun devamı olarak görmeleri, Kudüs'teki mabedi kutsal kabul etmeyip Gerizim Dağı'na bir mabed inşa etmeleri Yahudilerin onlara olan düşmanlığını körüklemiştir. Sonuç olarak, Yahudi kaynaklarında Samiriler genellikle küçümseyici ifadelerle, "Şekem'deki akılsızlar"⁶ ve "minim"⁷ gibi putperestliği ifade eden nitelendirmelerle anılmaya başlanmıştır.⁸

Samiriler kendi tarihsel anlatılarında kendilerini saf İsrailoğulları olarak kabul etmekte ve soylarını kuzeydeki İsrail kabilelerinden Efrayim ve Menaşşe'ye dayandırmaktadırlar.⁹ Samiri kroniklerinde, Yahudi-Samiri ayrışması Asur sürgününden daha eski bir döneme, İsrailoğullarına Yeşu'dan sonra önderlik eden Kohen Eli'nin dönemine dayandırılmaktadır. Samirilere göre İsrailoğulları, Yeşu önderliğinde kendilerine vadedilen topraklara girmiş ve Gerizim Dağı'nda bir tapınak inşa etmiştir.¹⁰ Bu dönemde İsrailoğulları arasından çıkan Eli, ayrışmanın ilk nüvelerini atan lider olarak görülmektedir. Eli'nin önderliğinde İsrailoğullarından bir grubun Gerizim Dağı'nı terk edip Şilo'da bir mabed inşa etmesi ve daha sonra bu mabedin Davud ve Süleyman döneminde Kudüs'e taşınması ile iki topluluk arasındaki ayrışma başlamıştır. Samiriler, mabed mekânının Gerizim Dağı'ndan başka bir bölgeye taşınmasının Tanrı'nın emirlerine aykırı olduğunu ve Yahudilerin yoldan saptığını iddia etmektedir.¹¹ Bunun sonucu olarak Samiri kaynaklarında Kudüs'te bulunan mabed "beyt maktaş" (utanç evi) gibi küçümseyici ifadelerle anılmaktadır.¹²

Bu bağlamda her iki topluluk da kutsal metinlerinde ve tarihsel anlatılarında birbirlerine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Yahudiler, Samirileri düşman bir topluluk olarak tanımlarken Samiriler ise Yahudilerin Tevrat'ın emirlerine aykırı hareket ettiğini iddia etmiş ve karşılıklı olarak birbirlerini heretik olmakla suçlamışlardır. Babil Sürgünü sonrasında Yahudiler, Kudüs'e dönerek mabed merkezli bir dini sistem kurarken Samiriler, Kuzey İsrail'deki Gerizim Dağı'nı mabed merkezi olarak kabul etmiş ve bu dağın bulunduğu bölgeyi de içeren Samiriye bölgesinde

⁵ Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 197; II. Krallar 17:24-41.

⁶ Ben Sira, 50:26.

⁷ Babil Talmudu, Berakhot 12a, (5-8 satırları arası) (Sefaria sitesinde bulunan Talmud kullanılmıştır).

⁸ II. Krallar 17:31-33; Flavius Josephus, *Josephus: The Complete Works*, ed. ve çev. William Whiston (Nashville: Thomas Nelson Incorporated, 2003) 9.14.3 (9.288). Her ne kadar Yahudiler Samirileri putperestlikle suçlamış olsalar da Samiri teolojisi incelendiğinde bu tür putperestliğe dair bir kanıt rastlanmamaktadır. Bu durumda ayrışmanın ana sebebinin Tanrı inancından ziyade mabed ve kutsal kitap anlayışındaki farklılıklar üzerine olduğu söylenebilir. Nitekim Samirilerle ilgili inanç farklılıklarının en belirgin sebebi mabedin mekânı ile ilgili inançlarda kendini göstermektedir. Bu farklılıkların izlerini Samiri Tevratı'nda görmek mümkündür. Bk. Wayne A. Brindle, "The Origin and History of the Samaritans", *Grace Theological Journal*, 5/1 (1984): 60.

⁹ Abu'l-Fath, *The Kitâb al-Tarikh of Abu'l-Fath*, çev. Paul Stenhouse (Sydney: Mandelbaum Trust, 1985), 68; Elkan Nathan Adler & Max Seligsohn, "Une Nouvelle Chronique Samaritaine", *Revue Des Etudes Juives*, 44 (1902): 70, 75-76; Yasin Meral, *Samiri'nin Buzağısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 114.

¹⁰ Abu 'l-Fath, *The Kitâb al-Tarikh of Abu' l-Fath*, 33; Moses Gaster, *The Samaritans, Their History, Doctrines and Literature* (Londra: British Academy, 1923), 8.

¹¹ Adler & Seligsohn, "Une Nouvelle Chronique Samaritaine", 205; Oliver Turnbull Crane, *The Samaritan Chronicle or the Book of Joshua the Son of Nun* (New York: John B. Alden, 1890), 102-103 XLI. Bölüm.

¹² Abu 'l-Fath, *The Kitâb al-Tarikh of Abu' l-Fath*, 54.

yaşamışlardır. Bu teolojik ayrışma sonucunda her iki taraf da kendi haklılığını savunan anlatılar geliştirmiştir. Bu süreç, Yahudi Tevratı ile Samiri Tevratı arasındaki farklılıkların temelini oluşturan tarihsel bir çerçeve sunmaktadır.¹³

Yahudi halkının M.S. 70 yılında sürgün edilmesinin akabinde, Yahudi toplumu, erken dönemlerden itibaren tarih boyunca geniş bir coğrafi alana yayılmış ve farklı kültürel etkilerle karşılaşmıştır. Bu durum, Yahudilikte çeşitli mezheplerin ve dini yorumların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Kuzey İsrail bölgesinde kalan Samiriler ise bu bölgede daha kapalı bir topluluk olarak yaşamlarına devam etmiştir. Onlar, zaman içerisinde Yahudi toplumu ile olan bağlarını büyük ölçüde kopararak kendi dini uygulamalarını ve kutsal metinlerini kendilerine özgü bir şekilde korumaya çalışmıştır. Tarih boyunca Yahudilikten ayrı bir dinî kimlik geliştiren Samiriler için Samiri Tevratı, sadece bir kutsal metin olarak kalmamış aynı zamanda toplumsal ve dinî kimliklerinin önemli bir unsuru haline gelmiştir.

Araştırmamızın bundan sonraki kısmında öncelikle Samiri Tevratı'nın keşfi, ilim dünyasında kendine yer etmesi ve bu Tevrat üzerine yapılan çalışmalara yer verilecektir. Daha sonra Samiri Tevratı'nın genel yapısı ve Septuagint ve Ölü Deniz Yazmaları ile aralarında bulunan ilişkiye değinilecektir.

1. Samiri Tevratı'nın Keşfi

Batı dünyasının hala yaşayan bir grup Samirinin olduğunu öğrenmesi bilhassa Joseph Justus Scaliger (1540-1609)'in Samirilerle yaptığı mektuplaşmalar sayesinde 17. yüzyılda gerçekleşmiştir.¹⁴ Dinî inanış ve uygulamalarına yönelik soru ve cevaplardan oluşan bu yazışmalar aracılığıyla Samirilerin de kendilerine özgü bir Tevrat'a sahip olduğu öğrenilmiş ancak bu Tevrat'ı elde etme çalışmaları bir süre sonuçsuz kalmıştır. 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Achille Harlay de Sancy (1581-1646), o dönem İstanbul'da bulunan İtalyan seyyah ve Doğu bilimci Pietro della Valle'yi Samiri Tevratı'nın bir kopyasını alması için teşvik etmiştir. Della Valle bu misyonla Kahire, Gazze ve Nablus'a seyahatler yapmış, buralarda karşılaştığı Samirilerden bu Tevrat'ın kopyasını almaya çalışmıştır. Kutsal kitaplarını Yahudi olmayan birine vermek istemeyen Samiriler, araya giren bir Yahudi aracılığı ile ikna olmuş ve Della Valle'ye Şam'da bir Samiri Tevratı ve bir de Targum vermiştir.¹⁵ Paris Oratoryosu Kütüphanesine gönderilen bu Tevrat, Jean Morin (1591-1659) tarafından yayına hazırlanarak Paris Polyglot'un (çok dilli Tevrat basımı) 5. cildinde yayımlanmıştır.¹⁶ Bu nüshanın 1645'te Paris

¹³ Samirilerin ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Montgomery, *The Samaritans*; Gaster, *The Samaritans*; Reinhard Pummer, *Samiriler: Din Tarih Gelenek*, çev. Muhammed Ali Bağır, 2020; Muhammed Ali Bağır, "Sâmiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devleti'ndeki Yansımaları", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2016): 101-128.

¹⁴ Robert T. Anderson & Terry Giles, *The Samaritan Pentateuch: An Introduction to Its Origin, History, and Significance for Biblical Studies* (Atlanta: Society of Biblical Literature Press, 2012), 147; John Macdonald, "The Discovery of Samaritan Religion", *Religion* 2/2 (Eylül 1972): 141; Gaster, *The Samaritans*, 3; Pummer, *Samiriler*, 241-242; Joseph Juste Scaliger, *Opus de emendatione temporum* (Typis Roverianis, 1629), 661.

¹⁵ Montgomery, *The Samaritans*, 3-4; Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 147; Gaster, *The Samaritans*, 3, 100-101, 153.

¹⁶ Della Valle'nin 1616'da edindiği Samiri Tevratı daha sonra Codex olarak isimlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. August Freiherr von Gall, *Der Hebraische Pentateuch Der Samaritaner* (Berlin: de Gruyter, 2011), III.

Polyglot'ta ve 1657'de birkaç düzeltmeyle birlikte Londra Polyglot'ta yayımlanmasıyla birlikte Batı dünyası, Samiri Tevratı ile ilk doğrudan temasını gerçekleştirmiştir.¹⁷

Bu yayınlarla birlikte Samiri Tevratı üzerine incelemeler başlamış ve nüshanın, Yahudi Masoretik Metin'den birçok noktada farklı olduğu tespit edilmiştir.¹⁸ Bu farklılıklar üzerine çalışan araştırmacıların bir kısmı Samiri metninin daha erken bir döneme dayandığını başka bir kısmı ise bu metnin Masoretik Metin'den yapılmış bir kopya olduğunu yani daha geç bir dönemde yazıldığını öne sürmüştür. Masoretik Metin'den kopya edilen bir metin olduğu yönündeki iddialar, Samirilerin elinde bulunan metnin birçok yönden Septuagint ile benzerlik gösterdiğinin anlaşılmasıyla başka bir noktaya taşınmıştır.

2. Septuagint ile Samiri Tevratı Arasındaki İlişki

Masoretik Metin'den birçok noktada farklılık gösteren Septuagint'in, bu farklı kısımlarının yaklaşık üçte birinin Samiri Tevratı ile benzer olduğu görülmüştür.¹⁹ Örneğin, Masoretik Metin'de Yaratılış 2:2'de "Ve Tanrı yaptığı işi yedinci günde bitirdi ve yedinci günde istirahat etti" ifadesi yer alırken, Septuagint ve Samiri Tevratı'nda bu ifade "Ve Tanrı yaptığı işi altıncı günde bitirdi ve yedinci günde istirahat etti" şeklinde yer almaktadır. Septuagint'te yer alan bu değişiklik Tanrı'nın yedinci gün iş yaptığı yönünde bir yanlış anlaşılma olmaması için yapılmış bir düzeltme olarak Yahudi kaynaklarında açıklanır. Bir diğer önemli benzerlik ise Çıkış 12:40'da bulunan ifadelerde kendini göstermektedir. Masoretik Metin'de bu ifade "İsrailoğulları'nın Mısır'da oturdukları

¹⁷ Montgomery, *The Samaritans*, 286-287; Frank Moore Cross & Shemaryahu Talmon (ed.), *Qumran and The History of the Biblical Text* (Cambridge: Harvard University Press, 1975), 12; Gaster, *The Samaritans*, 101; Eugene Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Developmental Composition of the Bible* (Leiden: Brill, 2015), 11.

¹⁸ Masoretik Metin ve Samiri Tevratı arasındaki farklılıklar için bk. Mark Shoulson (ed.), *The Torah: Jewish and Samaritan Versions Compared* (Westport: Etype, 2008); Benyamim Tsedaka (ed.), *The Israelite Samaritan Version of the Torah: First English Translation Compared with the Masoretic Version* (Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 2013); Ahmet Sezer, "Septuagint ve Masoretik Tevrat Metinleri Çerçevesinde Yahudi Tevrat'ı ile Samiri Tevrat'ının Karşılaştırması", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16 (2019): 320-333.

¹⁹ Septuagint'in ortaya çıkışı Samiri kaynaklarda farklı bir anlatımla yer almaktadır. Bu anlatıma göre Filistin bölgesi Yunan hakimiyetine girdiğinde, dönemin kralı II. Ptolemy, Yahudiler ve Samirilerin Tevrat hakkındaki tartışmaları duymuş ve merak etmiştir. Bunun üzerine Yahudi ve Samirilerden birer heyet, kralın huzurunda tartışmalarını istemiştir. Bu davete katılan Samiriler ve Yahudilerden birer heyet, kralın huzurunda tartışmalı itikadi konular üzerinde münazara yapmıştır. Kral II. Ptolemy her iki heyeti ayrı ayrı odalara kapatmış ve onlardan ellerinde bulunan Tevrat'ı Yunancaya tercüme etmelerini istemiştir. Bu münazara ve tercüme faaliyeti sonucunda Samiri kaynaklara göre Kral Ptolemy Samirilerin tercümesini beğenmiş, Josephus'un kayıtlarına göre ise Yahudilerin tercümesini beğenmiştir. Septuagint'in ortaya çıkması ile ilgili bu hadise Samiri kaynakları ve Josephus'un kayıtları dışında bu şekilde yer almaz. Geleneksel Yahudi kayıtlarına göre Kral Ptolemy sadece Yahudilerden Tevrat'ın Yunancaya tercüme edilmesini istemiş ve bu tercüme görevi için 72 kişi görevlendirilmiştir. Onlar tercüme esnasında Yahudilerin elinde bulunan Masoretik Tevrat metninden 13 noktada temel değişiklik yapmıştır. Bu değişikliklerin hepsi Talmud'da ayrıntılı şekilde anlatılmaktadır. Talmud'da anlatılan değişiklikler için bk. Babil Talmudu, Megillah, 9a; Tractate Soferim, 1:8; Tractate Sefer Torah, 1:9; Septuagint'in ortaya çıkışı ile ilgili anlatımlar için bk. Abu'l-Fath, *The Kitâb al-Tarikh of Abu'l-Fath*, 128-139; Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 143-145; Esther Eshel & Hanan Eshel, "Dating The Samaritan Pentateuch's Compilation in Light of the Qumran Biblical Scrolls", *Emanuel: Studies in Hebrew Bible, Septuagint, and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov*, ed. Shalom M. Paul v.dğr., VTSup 94 (Leiden: Brill, 2003), 215; Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (Minneapolis: Brill, 2001), 84; Cross & Talmon, *Qumran and The History of the Biblical Text*, 12.

müddet.” şeklinde yer alırken, Septuagint ve Samiri Tevratı’nda “İsrailoğulları’nın ve atalarının Mısır toprağında ve Kenan topraklarında oturdukları müddet.” şeklinde yer almaktadır.

Bu gelişmeler neticesinde Septuagint’i çevirenlerin kullandığı metnin, Samiri Tevratı yazılırken kullanılan kaynak ile aynı metin olabileceği ihtimali gündeme gelmiştir.²⁰ Bu durum Masoretik metnin mutlak otoritesini Katolik Kilisesine karşı kullanan Protestanların elini zayıflatmak amacıyla Katolik Kilisesi tarafından kullanılmıştır. Katolik Kilisesi Masoretik metne karşı Samiri Tevratı’nın otantikliği ihtimalinin daha güçlü olduğunu savunmuştur. Samiri Tevratı’nı yayına hazırlayan Jean Morin, bu Tevrat çerçevesinde gelişen mezhepsel tartışmaların ilk örneklerinden birini oluşturur. Protestan bir ailede doğup daha sonra Katolikliği seçen Morin, Kutsal Kitap el yazmaları üzerine çalışmalar yapmıştır. Samiri Tevratı üzerine çalışmalarını da bu bağlamda ilerleten Morin, 1645’te yayına hazırladığı bu Tevrat’ın Masoretik Metin’den daha eski olduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla Samiri Tevratı ile birçok noktada benzeşen Septuagint’in, Masoretik metne göre daha otantik olduğunu savunmuştur.²¹ Katolikler, Masoretik metnin M.S. 2. yüzyılın ilk yarısında Yahudi âlimler tarafından gözden geçirilirken değiştirildiğini, yazıcıların ihmali ya da kasıtlı kötü niyetleri sonucunda birtakım müdahalelere maruz kaldığını iddia etmiştir. Onlara göre böyle bir müdahaleye maruz kalmadığı için Septuagint, daha erken bir dönemi temsil etmektedir. Samiri Tevratı’nın da Septuagint ile birçok noktada uyumlu olması, Katoliklerin iddiasını güçlendirmiştir. Çünkü Samiriler bin yılı aşkın süre boyunca izole yaşamış, dolayısıyla kendi Tevrat metinlerini Yahudi âlimlerin yaptığı revizyonlara karşı korumuştur. Bu sebeple Samiri Tevratı 17. yüzyıl boyunca rabbani din adamlarının müdahalesinden önce de var olan Masoretik metnin bir yansıması olarak kabul edilmiştir.²²

3. Samiri Tevratı’nın Otantikliği Üzerine Araştırmalar

Samiri Tevratı üzerine tartışmalar sürerken, Heinrich Friedrich William Gesenius (1786-1842), 1815’te Samiri Tevratı üzerine detaylı bir çalışma yapmıştır. Gesenius, *De Pentateuchi Samaritani Origine, Indole Et Auctoritate Commentatio Philologico-Critica* (Samiri Tevratının Kökeni, Doğası ve Yetkisi Üzerine Filolojik-Eleştirel Bir Yorum) isimli eserinde Masoretik Metin ve Samiri Tevratı arasındaki farklılıkları sınıflandırmaya çalışmıştır.²³ Bu çalışmasında iki metin arasında yaklaşık 6000 kadar farklılık tespit etmiş ve bu farklılıkları sekiz kategoriye ayırmıştır.²⁴

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Gaster, *The Samaritans*, 102; Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 135; Montgomery, *The Samaritans*, 288.

²¹ Katolikler ve Protestanlar arasındaki tartışma genelde sonuçsuz kalmıştır. Her iki taraf da Samiri Tevratı’nda bulunan ve kendi argümanlarını destekleyecek kısımlara odaklanarak karşı tarafın iddiasını çürütmeye çalışmıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 154.

²² Cross & Talmon, *Qumran and The History of the Biblical Text*, 12.

²³ Wilhelm Gesenius, *De Pentateuchi Samaritani Origine, Indole Et Auctoritate Commentatio Philologico-Critica* (Halle: Rengeriana, 1815).

²⁴ Bu kategoriler genel olarak şu şekildedir: 1. Müstensih hataları, 2. Masoretik Metnin temelini oluşturan ve sesli harflerin okunuşunu standartlaştıran nokta ve sembollerin kullanımı ile ilgili farklılıklar, 3. Eski İbranicede kullanılan biçim ve yapıların modernleştirilmesi neticesinde oluşan farklılıklar, 4. Dilbilgisel açıdan oluşan zorlukların giderilmesi için eklenen açıklamalar sonucu oluşan farklılıklar, 5. Metindeki paralel pasajlardan eklemelerle metnin düzeltilmesi, açığa kavuşturulması sonucu oluşan farklılıklar, 6. Ufak değişikliklerle açıklama ve yorumların eklenmesi sonucu oluşan farklılıklar, 7. Tarihsel zorlukları ve teolojik açıdan sakıncalı görülen

Gesenius, mevcut farklılıkları incelemek için temel metin olarak Masoretik Metin'i kullanmış ve Samiri Tevratı'ndaki değişiklikleri Masoretik Metin'den "sapma, varyant" olarak değerlendirmiştir. İncelemeleri sonucunda Gesenius, Samiri Tevratı'nın otantiklik hususunda Masoretik Metin'den daha üstün olmadığı sonucuna ulaşmıştır. O, her iki metin incelendiğinde Samiri Tevratı'ndaki çoğu farklılığın, Masoretik Metin'in kare karakterli olması nedeniyle yanlış okunmasından ve hatalı şekilde kopya edilmesinden kaynaklandığını ileri sürmüştür. Bu bulgular neticesinde Samiri Tevratı'na verilen önem azalmış, bu metin Masoretik metnin bir kopyası olarak görülmüştür.²⁵

Gesenius'un bulguları ilim dünyasında uzun bir müddet kabul görmüştür. Bununla birlikte Gesenius'un çalışmalarından sonra Avrupa'ya getirilen Samiri Tevratı'nın el yazmaları²⁶ üzerinde yapılan incelemeler, Gesenius'un geç bir döneme ait metinler üzerinde çalıştığını ve bu metinlerin daha eski kopyalarda bulunmayan birçok hata içerdiğini göstermiştir. Moses Gaster (1856-1939), yaptığı araştırmalar sonucunda Samiri Tevratı'nın tomar ve kitap olarak iki ayrı şekilde korunduğunu belirtmiştir. O, tomar halinde korunan Tevrat metninin Yom Kippur, Roş Haşana gibi önemli dinî törenlerde kullanıldığını, dolayısıyla kendisine kutsallık atfedildiğini belirtmiş; kitap formatında korunan metnin ise daha az korunduğunu dolayısıyla üzerinde değişiklik yapılmasına açık olduğunu ifade etmiştir. Gaster, tıpkı geleneksel Yahudilikteki Tevrat tomarlarının yazımında olduğu gibi, Samiri tomarlarının yazımında da son derece titiz davranıldığını, her harf, sütun ve satırın yazımında özel kuralların olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık kitap şeklinde istinsah edilen kutsal metinlerin bu gibi sıkı kurallara tabi olmadığını, Avrupa'ya gönderilen Samiri Tevratlarının çoğunlukla kitap formatında olduğunu, dolayısıyla Gesenius'un incelediği kaynakların hatalı sonuçlar verebileceğini iddia etmiştir.²⁷

Moses Gaster, birçok Tevrat tomarı üzerinde çalışmalar yaptığını ve paleografik açıdan incelendiğinde Samiri Tevratı tomarlarının yazımında titizlikle davranıldığını ileri sürmüştür.

pasajların düzeltilmesi sonucu oluşan farklılıklar, 8. Teolojik farklılıklar. Bk. Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 71-72.

²⁵ Gaster, *The Samaritans*, 102-103; Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 135.

²⁶ Günümüzde Samiri Tevratı'na ait 150'den fazla el yazması olduğu ve bunların en eskisinin miladi 9. yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Eshel & Eshel, "Dating the Samaritan Pentateuch's Compilation in Light of the Qumran Biblical Scrolls", 215. Paris Polygolo'ta yayımlanan Samiri Tevratı'ndan sonra muhtelif araştırmacılar aracılığıyla Samiri Tevratı'na ait farklı yazmalar Avrupa'ya getirilmiş ve ilmi araştırmaların konusu olmuştur. Bu yazmalar günümüze kadar farklı eserlerde yayımlanmıştır. Samiri Tevratı yazmaları üzerine yapılan önemli çalışmalar arasında August Freiherr von Gall'in 1914-1918 arasında tamamladığı *Der Hebräische Pentateuch der Samaritaner* adlı eseri en kapsamlı ve en önemli eleştirel çalışmalardan sayılabilir. Von Gall bu eserinde Samiri Tevratı'na ait bütün nüshaları ve yazma parçalarını düzenlemiş, bunları kimin yazdığına dair oluşturulan "taskil" ve bu yazmaları satın alma belgeleriyle birlikte yayımlamıştır. Della Valle aracılığıyla elde edilen yazma bu eserde "Codex" olarak isimlendirilmiş ve literatürde böyle bilinmeye başlanmıştır. Bu yazma Samiri Tevratı'na ait el yazmalarının kaynağını oluşturur. Von Gall'in bu eserinden sonra 1961-1965 yıllarında Avraham ve Ratson Sadaqa tarafından *Jewish and Samaritan Version of the Pentateuch*, 1994'te Avraham Tal tarafından *The Samaritan Pentateuch* başlıklı eserler yayımlanmıştır. Son yıllarda yapılan çalışmalar arasında ise 2008'de Mark Shoulson'un *The Torah: Jewish and Samaritan Versions Compared* eseri, 2010'da Avraham Tal ve Moshe Florentin tarafından hazırlanan *The Pentateuch: The Samaritan Version and the Masoretic Version* ve 2012'de Benyamin Tsedaka ve Sharon Sullivan tarafından yayımlanan *The Israelite Version of the Torah* isimli eserler sayılabilir (Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 191-194).

²⁷ Gaster, *The Samaritans*, 103.

Onun, tomarları incelerken kullandığı kriterler arasında Tevrat'ın üzerine yazıldığı malzeme, yazım stilleri, metin düzeni ve bölünme sistemi gibi detaylar bulunmaktadır. Örneğin, Samiri Tevratı'nın yazımı için yalnızca Fısıh kurbanı sırasında kurban edilen hayvanların derilerinin kullanıldığını, kutsal metnin yalnızca en saf durumda bulunan hayvanlardan elde edilen malzemeler üzerine yazıldığını belirtmiştir. 15. yüzyıldan sonra Tevrat yazımı için kızıl düve derisinin kullanılmaya başlanması gibi detaylar, kuzu derisi kullanılarak yazılan tomarların tarihlendirilmeleri konusunda bir ipucu vermiştir. Bunun yanı sıra metin düzeni ve bölünme sistemi Samiri tomarlarında dikkat çeken bir başka özelliktir. Samiri tomarlarında metin, bölümlere ayrılmış ve her bir bölümün kendisi için ayrılmış sütunlara sığdırılmasına özen gösterilmiştir. Bu bölünme sisteminin Yunanca metinlerde de bulunması, bu sistemde yazılan metinlerin ne kadar eski tarihlere dayandığını göstermesi bakımından önemlidir.²⁸ Gaster, Samiri tomarlarında eski İbranice karakterlerinin kullanıldığını ve bu eski yazı şeklinin erken dönem Yahudi yazı stilleri hakkında bilgi veren Makkabi sikkeleri üzerindeki karakterlerden tamamen farklı olduğunu ifade etmiştir.

Bunun ötesinde, Samiri tomarlarında kelimelerin nokta ile birbirinden ayrılmış olması yine Samiri Tevratı tomarlarının tarihlendirilmesiyle ilgili önemli ipuçları sunmuştur. Yahudiler, Ezra döneminde eski karakterli İbranice'nin kullanımını bırakmış ve kare karakterli yazı stiline geçmiştir.²⁹ Bu yazı stilinde kelimelerin birbiriyle karışmaması için son harfler diğer harflere göre daha farklı bir formda veya daha küçültülmüş şekilde yazılmıştır.³⁰ Samiriler ise bu sistem yerine, kelimelerin arasına nokta koymayı tercih etmişlerdir. Böylece birleştirilmemesi gereken kelimelerin yanlış okunmasını önlemişlerdir. Gaster, bu sistemin Samirilerden daha eski dönemlerde kullanıldığı bilgisinden yola çıkarak Samiri Tevratı'nın mevcut Masoretik Metin'den daha eski bir tarihe dayandığını iddia etmiştir. Bu yazı stili erken döneme ait, Moab Kralı'na atfedilen Mesha Taşı ve Kudüs'teki Hezekiah Tüneli kazılarında bulunan Siloam Yazıtı gibi eserlerde de görülmüştür.³¹ Buna ilaveten, *Memar Marka* gibi milattan sonra 3-4. yüzyıllara

²⁸ Gaster, *The Samaritans*, 104-105.

²⁹ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 36.

³⁰ Kutsal metinlerin yazım şekli yüzyıllar içerisinde evrime uğramıştır. Kumran Yazıtlarının keşfedilmesiyle birlikte kullanılan yazım tekniklerinin gelişimi hakkında önemli bilgiler edinilmiştir. Kumran metinleri arasında erken dönemde yazılan metinlerde kelimeler dikey çizgi veya nokta ile birbirinden ayrılmıştır. Bazı araştırmalar, daha erken dönemde yazılan metinlerin, hiç boşluk kullanılmadan 'sürekli yazı' stilinde yazıldığını göstermektedir. Kelimelerin ilk ve son harfleri arasında bir ayırım olmadığı ve Asur yazı karakteriyle yazılmış ilk kutsal metinlerde kullanılan eski İbranice yazı stili sonraki yüzyıllarda değiştirilmiştir. Ezra döneminde yapıldığı tahmin edilen bu değişiklikte birlikte *mem*, *nun*, *kaf*, *pe* gibi harflerin, kelimenin sonunda yazılışı değiştirilmiş, bazıları ise kelimenin içindeki kullanımına nazaran daha küçük formda yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible* (Minneapolis: Fortress Press, 1992), 208-210.

³¹ M.Ö. 840'lı yıllara tarihlendirilen taş, Moab Kralı Mesha adına Paleo İbrani karakteriyle yazılmış bir eserdir. Taşın üzerindeki yazıda kelimeler, Gaster'in iddia ettiği gibi, nokta ile ayrılmıştır. Taşın otantikliğine dair birtakım araştırmalar yapılmıştır. Albright, yaptığı incelemeler sonucunda taşın otantik olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bk. William F. Albright, "Is the Mesha Inscription a Forgery?", *The Jewish Quarterly Review*, 35/3 (1945): 247-250. Arkeolojik kanıtlara rağmen taşın otantikliğini sorgulayan iddialar için bk. Abraham Shalom Yahuda, "The Story of a Forgery and the Mēša Inscription", *The Jewish Quarterly Review*, 35/2 (1944): 139-164. Siloam Yazıtı, M.Ö. 8. yüzyıla tarihlendirilen ve Kudüs'teki Hezekiah Tüneli'nde bulunan bir yazıttır. Yazıt, Kral Hezekiah döneminde Kudüs'ü düşman saldırılarından korumak ve şehrin su ihtiyacını karşılamak için açılan tünel çalışmalarını anlatır. Yazıt, Paleo İbrani karakterleriyle yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Gary A. Rendsburg & William M.

tarihlendirilen ve Samiri Tevratı'nın yorumuna dayalı tefsir kitapları, Samiri Tevratı'nın daha eski dönemlere tarihlendirilebileceğini göstermiştir.³²

Mevcut en eski Samiri Tevratı yazmalarında bulunan ve hem işaretleyici hem de dekoratif bir unsur olarak kullanılan *dikey sütun* yöntemi bu Tevrat'ın tarihlendirilmesine yönelik önemli ipuçları vermektedir. Metinde belirli kelime, cümle veya harflerden oluşan bu sütunlar, bölümlere ayrılmış metnin arasında yer alır. Yazıcının bir sonraki satırda başlayan harfi hizalamak için oluşturduğu bu sütunlar, bazen anlam ifade etmeyen kelimelerden oluşmakta bazen de yazıcı hakkında bilgi içermektedir. Bu sütun yönteminin, beşinci yüzyıla ait Codex Alexandrinus'ta da bulunması, Samiri Tevratı'nın erken dönemlere tarihlendirilmesi ihtimalini düşündürmüştür.³³

Moses Gaster, Samirilerin elinde erken dönemlere ait Samiri Tevratı nüshaları olduğunu ve bu nüshalar arasında en eski döneme tarihlendirilen nüshanın Abişa Nüshası olduğunu belirtmiştir. Nüshayı gördüğünü ifade eden Gaster, var olan bütün Samiri Tevratı nüshalarını incelediğini ve Abişa Nüshası'nın en geç 1. yüzyıla ait olduğunu iddia etmiştir.³⁴

4. Abişa Nüshası

Abişa Nüshası, Samiri geleneğinde Musa'nın kardeşi Harun'un torunlarından Abişa tarafından yazıldığına inanılan Samiri Tevratı'nın en eski el yazmalarından biridir. Bu nüsha, Samiriler tarafından yalnızca kutsal bir metin olarak değil aynı zamanda dinî bir obje olarak da görülür. Buna bağlı olarak özellikle Yom Kippur gibi önemli dini bayramlarda cemaatin üzerine kutsama yapmak için kullanılmaktadır. Samiriler bu Tevrat nüshasının İsrailoğulları Kenan topraklarına girdikten 13 yıl sonra Harun'un torunu Abişa tarafından yazıldığına inanmaktadır. Yazan kişiye ithafen "Abişa Nüshası" olarak isimlendirilen söz konusu nüshanın hala Gerizim Dağı'nda değiştirilmeden muhafaza edildiğine inanılmaktadır.³⁵

Bu nüsha, ilk kez 1690'da Robert Huntington tarafından görülmüş, ancak bir kopyası alınamamıştır.³⁶ Daha sonra 1918'de John Whiting tarafından bazı sayfaları fotoğraflanmış, 1926 ve 1950'li yıllarda ise tamamı fotoğraflanmıştır. Federico Perez Castro, 1959'da nüshanın fotoğraflarını ve transkripsiyonunu "*Sefer Abisha: Edición Del Fragmento Antiguo Del Rollo Sagrado Del Pentateuco Hebreo Samaritano De Nablus*" isimli çalışmasında yayımlamış ve böylelikle nüsha üzerinde yapılan çalışmalar başlamıştır.³⁷ Nüshada Yasanın Tekrarı 6:10-13:9 bölümleri arasında bir istinsah kaydı bulunmaktadır. Samiri el yazmalarında kullanılan bir yöntemle yazılan bu istinsah kaydında şu ifadeler yer almaktadır: "Ben Harun oğlu Eleazar oğlu

Schniedewind, "The Siloam Tunnel Inscription: Historical and Linguistic Perspectives", *Israel Exploration Journal*, 60/2 (2010): 188-203; H. B. Waterman, "The Siloam Inscription", *The Hebrew Student*, 1/3 (1882): 52-53; Theodore F. Wright, "The Siloam and Simpon Tunnels", *The Biblical World*, 27/6 (1906): 468-472.

³² Gaster, *The Samaritans*, 106.

³³ Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 141.

³⁴ Gaster, *The Samaritans*, 108.

³⁵ Abu'l-Fath, *The Kitáb al-Tarikh of Abu'l-Fath*, 44-45; Simon Mills, *A Commerce of Knowledge: Trade, Religion, and Scholarship Between England and the Ottoman Empire, c. 1600-1760* (Oxford: Oxford University Press, 2020), 126.

³⁶ Mills, *A Commerce of Knowledge*, 126.

³⁷ Emilia Fernández Tejero & Natalio Fernández Marcos, "Paul E. Kahle and Federico Pérez Castro: The Origins of the Madrid School of Biblical Text Criticism", *Sefarad*, 68/1 (2008): 7. Ayrıca bk. Federico Pérez Castro, *Séfer Abisa: edición del fragmento antiguo del rollo sagrado del Pentateuco hebreo samaritano de Nablus* (Madrid: C.S.I.C., 1959).

Pinehas oğlu Abişayım,³⁸ Rabbin lütfü Onlarla olsun. Bu kutsal parşömeni İsrailoğulları'nın Kenan diyarına yerleşmesinin on üçüncü yılında Gerizim Dağı'daki toplanma çadırının kapısında yazdım.” Metindeki kelimelerden bazı harfleri seçerek yukarıdan aşağıya doğru dikey olarak yazılan bu “teşkil” üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmasının imkânsız olduğu iddia edilmektedir.³⁹ Eğer bu iddia kabul edilirse nüshanın yaklaşık 3000 yıllık olduğu ve dünyadaki en eski Tevrat nüshası olduğu sonucu çıkmaktadır.⁴⁰ Bununla birlikte paleografik incelemeler sonucunda kriptogramda kullanılan yazı karakterinin Nablus'ta M.S. 12. yüzyılda kullanılan karakterle aynı olduğu ve nüshanın tamamının tek bir yazıcının elinden çıkmadığı ortaya çıkmıştır.

Moses Gaster, Samirileri ziyaretinde bizzat gördüğü bu nüshanın bazı bölümlerinin okunamaz hale geldiğini, bazı harflerin yeniden yazıldığını ve çoğunlukla yırtık parçaların bir araya getirilerek korunduğunu ifade etmiştir. Gaster, nüshanın okunabilir bölümlerini dikkatlice incelediğini ve muhtemelen esenlik sunusu olarak kurban edilen kuzu ya da keçi derisi kullanılarak yazılan parşömenin boyutu, sütunlara bölünmüş olması, metnin bu sütunlara simetrik olarak sığdırılmış olması ve yazı stili gibi detaylar göz önünde bulundurulduğunda, nüshanın 1. yüzyıldan daha geç bir tarihe dayanmasının mümkün olmadığını iddia etmektedir. O, nüshanın M.S. 1. yüzyıldan daha erken bir tarihte yazılmış bile olabileceğini ancak Samirilerin iddia ettiği gibi İsrailoğullarının Kenan topraklarına girişlerinin 13. yılında yazıldığı fikrine katılmadığını belirtmiştir.⁴¹ Bu sebeple Gaster, günümüzde Samirilerin elinde bulunan Abişa nüshasının, orijinal Abişa Nüshası'nın sonraki dönemlerde yapılmış bir kopyası olabileceğini öne sürmüştür. Gaster'in yaşadığı dönem itibarıyla Ölü Deniz Yazmaları henüz keşfedilmemiş olmasına rağmen o, Samiri Tevratı ve Septuagint gibi farklı metin geleneklerine kaynaklık eden muhtelif metinlerin varlığını ima etmiştir. Yahudi geleneğinde de Soferim'in Tevrat metinlerini başka kaynaklardan kopyaladığını⁴² belirten Gaster, Samirilerin elinde bulunan Abişa Nüshası'nın da bu şekilde orijinalinden yapılmış bir kopya olma ihtimalinin güçlü olduğunu ifade etmiştir.⁴³

³⁸ Hem Yahudi kaynaklarında hem de Samiri kaynaklarında Abişa'nın soyu Harun'dan sonraki dördüncü nesil olarak geçmektedir: Harun, Eliezer, Pinehas, Abişa (I. Tarihler, 6: 4-6, 51; Ezra, 7: 4) Bk. Moses Gaster, “The Chain of Samaritan High Priests”, *The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Nisan (1909): 412.

³⁹ Bu yöntemde, metin içerisinde yer alan belirli harfler özel bir düzenle bir araya getirilerek, yazıcı ve metin ile ilgili bilgiler verilmektedir. Bu yöntem kullanılarak yazılmış eserlerde, metin içerisinde herhangi bir harf çıkarıldığında ya da değiştirildiğinde “teşkil” bozulacağı için değişiklik yapıldığının anlaşılması imkânsızdır. Herhangi bir değişiklik yapmak için metnin tamamıyla değiştirilmesi gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Alan David Crown, *Samaritan Scribes and Manuscripts* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2001), 40-46.

⁴⁰ Alan David Crown, “The Abisha Scroll of the Samaritans”, *Bulletin of the John Rylands Library*, 58/1 (1975): 36-65.

⁴¹ Gaster, *The Samaritans*, 108.

⁴² Geleneksel Yahudilikte Makkabiler dönemi öncesinde muhtelif bölgelerde muhtelif cemaatlerin kutsal kabul ettiği birden fazla Yahudi Kutsal Kitap nüshası bulunmaktaydı. Selevkus Kralı Antiyokus IV Epifanes, İsrail topraklarını ele geçirip bölgedeki tüm Yahudileri din değiştirmeye zorladığında, ellerinde bulunan Kutsal Kitap nüshalarını da yok etmiştir. Makkabilerin yeniden galip gelmesiyle, bu yağmadan kaçırılan, saklanan ve kurtulan metinler, Soferim tarafından tek tek gözden geçirilerek standart bir metin oluşturmak için kullanılmıştır. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, 149-150. Soferim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 301-304.

⁴³ Gaster, *The Samaritans*, 110.

Öte yandan, 14. yüzyıldan önceki Samiri kaynaklarında, Şekem-Nablus civarından geçen hacıların ve seyyahların kayıtlarında Abişa Nüshası'na dair hiçbir atıf bulunmamaktadır. 11. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Samiri Yeşu Kitabı ve Tulida isimli kroniğin orijinalinde⁴⁴ bu nüshadan bahsedilmemesi, nüshanın Samirilerin ve Gaster'in iddia ettiği gibi antik dönemlerde yazılmış bir eser olmadığını göstermektedir. Ayrıca Alan D. Crown gibi araştırmacılar, bu nüshadaki istinsah kaydında bulunan "Rabbin lütfu onlarla olsun" ifadesinin İslami terminolojiden alınmış olduğunu dolayısıyla nüshanın 7. yüzyıldan sonra yazılmış olduğunu iddia etmektedir. Nitekim yapılan paleografik incelemeler, nüshanın zaman içerisinde pek çok tadilat ve yamalama işlemine maruz kaldığını ve içerisinde çok sayıda farklı el yazısı barındırdığını göstermektedir.⁴⁵ Bu çerçevede, nüshanın farklı dönemlerde farklı kişiler tarafından yazılan çeşitli el yazmalarının bir araya getirilmesiyle meydana geldiği anlaşılmaktadır. Paleografik incelemeler, bu bölümlerden en erken döneme tarihlendirilen Çölde Sayım 35:1 ve Tesniye 34:12 arasındaki kısmı içeren parçanın 11. yüzyılda yazıldığını göstermektedir.⁴⁶ Kanaatimizce 11. yüzyılda (1150 civarı) Şam'da sürgünde bulunan Samiriler, Nablus'a döndükten sonra yeniden yapılanma dönemine girmişler ve topluluğun dini duygularının yeniden canlanması için birçok Tevrat tomarı yazmışlardır. Yapılan incelemeler, Abişa Nüshası'nın bu dönemde yazıldığı fikrini desteklemektedir.⁴⁷

Samiri Tevratı'na ait en eski yazmanın MS. Add. 1846 olarak bilinen ve şu an Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan bir nüsha olması, Abişa Nüshası'nın en erken yazılmış nüsha olduğu iddialarını geçersiz kılmaktadır. Samiri İbranicesiyle yazılmış bu yazmanın 1275 civarında yaşamış Mesalma b. Abi Berakata'ya ait olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁸ Çıkış kitabının sonunda bulunan kolofonda nüshanın 1149-1150 yıllarında Metpasia b. Metuhia tarafından satın alındığı ve Levililer kitabının sonunda bulunan kolofonda bu el yazmasının 1201'de çıkan bir

⁴⁴ Tulida isimli eser, çoğunluğu 1149-1346 yıllarında olmak üzere 19. Yüzyıla kadar muhtelif yazıcılar tarafından kaleme alınmıştır. Eserin ilk yıllarda yazılan kısımlarında Abişa Nüshasından bahsedilmemekte ancak esere 1346 yılında yapılan düzenlemede sayfa kenarına bu nüsha ile ilgili bir not yazılmıştır. Buna göre Pinehas oğlu Abişa Kutsal Tevrat'ı yazmıştır ve Gerizim Dağı'nın alt yamaçlarında bulunan Taş Sinagogunda korunmuştur. Notun devamında Samirilerin Fışh bayramı ve Hac yürüyüşü gibi zamanlarda bu sinagogdan başlayarak Gerizim Dağı'nın tepesine doğru yürüyüş gerçekleştirdikleri ve Abişa Nüshası'nı da yanlarında götürdükleri bilgisi yer alır. Bu yürüyüşlerden birinde şiddetli bir deprem gerçekleşmiştir. Deprem esnasında Tevrat tomarının bulunduğu kutu açılmış ve içerisindeki Tevrat nüshası zarar görmüş, büyük bir kısmı kaybolmuştur. Bu felaketten nüshanın yalnızca Sayılar 35:2 – Yasanın Tekrarı 34:10 arası kurtulmuştur. John Bowman, *Samaritan Documents: Relating to Their History, Religion and Life* (Pittsburgh: Pickwick, 1977), 47-48.

⁴⁵ Crown, "The Abisha Scroll of the Samaritans", 39.

⁴⁶ Pummer, *Samiriler*, 190; Alan D. Crown, "Abisha Scroll", *A Companion to Samaritan Studies*, ed. Alan David Crown v.dğr. (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1993), 4-6; Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 144.

⁴⁷ 11. yüzyılın ortalarında Şam'daki Zengi Hanedanlığına bağlı olduğu tahmin edilen Şam ordusunun komutanı Bazwadi, Samirileri Şam'a göçe zorlamıştır. Şam'daki sürgün hayatından fidye karşılığında kurtulan Samiriler, Nablus'a dönmüş ve yine Gerizim Dağı yakınlarına sinagog inşa ederek yeniden bir dini yapılanma sürecine girmiştir. Tulida ve Samiri Yeşu Kitabı kroniklerinin bu dönemde ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu yeniden yapılanma sürecinde Samiriler birçok Tevrat nüshası yazmıştır. Benjamin Z. Kedar, "The Frankish Period", *The Samaritans*, ed. Alan David Crown (Tübingen: J.C.B. Mohr, 1989), 91-92; Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 144.

⁴⁸ Crown, "Abisha Scroll", 5.

yangından kurtarıldığına dair bilgiler yer almaktadır.⁴⁹ Dolayısıyla bu yazmanın yazılış tarihinin 1149'dan önce olduğu anlaşılmaktadır.

5. Ölü Deniz Yazmaları

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında keşfedilmeye başlanan Ölü Deniz Yazmaları, Kutsal Kitap metinlerinin gelişimi ve tarihine yönelik anlayışı ve çalışmaları etkilemesinin yanı sıra Samiri Tevratı'nın ortaya çıkış süreci ile ilgili çalışmaları da doğrudan etkilemiştir.⁵⁰ Kutsal metinler ve topluluk kurallarını içeren bu yazmaların keşfi, Samiri Tevratı'nın erken dönemlerden itibaren mevcut olduğunu ve Samiriler tarafından yapılan değişikliklere rağmen meşruiyetini koruduğunu ortaya koymuştur.⁵¹ Bu döneme kadar araştırmacıların bir kısmı Kutsal Kitap metninin ilk ve özgün versiyonunu bulma çabasında olmuştur.⁵²

Orijinal metin arayışı, literatürde Paul de Lagarde (1827-1891)'nin "Ur-Metin" (Urtext) teorisiyle gündeme gelmiştir. Daha sonra William Foxwell Albright (1891-1971) tarafından da temelde savunulan bu teoriye göre Masoretik Tevrat, Samiri Tevratı ve Septuagint gibi farklı metinlerin ardında tek bir ilkel metin bulunmaktaydı. Albright'ın teorisine göre Masoretik Metin'in prototipi olarak bu metin, Babil sürgünü esnasında Babil'de yazılmış ve sürgünden dönenlerle birlikte İsrail bölgesine getirilmiştir. Sürgünden sonra "proto-MT" olarak bilinen bu metin seyreltilip üzerinde az sayıda değişiklik yapılmış ve günümüzde mevcut bulunan nüsha ortaya çıkmıştır. Frank Moore Cross (1921-2012), bu teoriyi geliştirerek İkinci Tapınak dönemi "arketip metni"nin farklı gruplar tarafından kullanılacak şekilde Masoretik Metin, Samiri Tevratı ve Septuagint olmak üzere üç farklı metin türüne dönüştüğünü, Samiri Tevratı'nın Masoretik Metin'den Haşmonayim döneminden sonra ayrıldığını iddia etmiştir. Paul Kahle (1875-1964), "arketip metin" teorisine karşı çıkmış ve herhangi bir zamanda tek bir "orijinal metin" olmadığını aksine birden fazla metin olduğunu iddia etmiştir. Ölü Deniz Yazmalarının da keşfi itibarıyla ilim çevrelerinde Kutsal Kitap'ın ilk ve özgün versiyonunu bulma çabası yerini İkinci Tapınak döneminde Kutsal Kitap'ın muhtelif versiyonlarının bulunduğu gerçeğine bırakmıştır.⁵³ Araştırmacılar, artık tek bir özgün metin yerine, erken dönemlerde bir arada bulunan çok biçimli

⁴⁹ Paul Ernst Kahle, *The Cairo Geniza*, 2. bs. (New York: Praeger, 1960), 67; "Hebrew Manuscripts: Samaritan Pentateuch", erişim: 13.11.2024, <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01846/26>; August Freiherr von Gall, *Der Hebraische Pentateuch Der Samaritaner*, LXXIX; Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 2001, 83.

⁵⁰ Ölü Deniz Yazmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Geza Vermes (çev.), *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, Revised Edition (Londra: Penguin Books, 2004); Emanuel Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, *Qumran, Septuagint* (Leiden: Brill, 2015); Cross & Talmon, *Qumran and The History of the Biblical Text*; Geza Vermes (ed.), *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*, çev. Nurfer Çelebioğlu (İstanbul: Nokta Kitap, 2005); Halil Temiztürk, *Ölü Deniz El Yazmaları* (Ankara: Eskiyeeni Yayınları, 2022); Mustafa Selim Yılmaz, *Kumran Yazmalarının Ahit Geleneği Çerçevesinde Değerlendirilmesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013).

⁵¹ Ulrich, *The Dead Sea Scrolls and the Developmental Composition of the Bible*, 9.

⁵² Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*, 2001, 165-167. "Ur-text" olarak isimlendirilen bu ilk ve özgün metin ile ilgili teoriler için bk. Paul de Lagarde, *Anmerkungen zur Griechischen Übersetzung Der Proverbien* (Leipzig: Brockhaus, 1863).

⁵³ Eshel & Eshel, "Dating the Samaritan Pentateuch's Compilation in Light of the Qumran Biblical Scrolls", 216; Cross & Talmon, *Qumran and The History of the Biblical Text*, 321-322; Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 29-31.

metin anlayışını kabullenmişlerdir.⁵⁴ Masoretik Metin, metinler tek tip haline gelmeden önce var olan birçok Kutsal Kitap metninin sadece bir formudur. Bu sebeple Masoretik Metin'e benzeyen metinlerin "Kutsal Kitap" olarak etiketlenip, ondan farklılık gösteren metinlerin ise "Kutsal Kitap dışı" (apokrif) olarak etiketlenme geleneği artık önemini yitirmiştir.⁵⁵

Kumran'da bulunan mağaralarda keşfedilen yazmaların⁵⁶ bazıları, Samiri Tevratı ile dil yapısı ve içerik bakımından benzerlik göstermektedir. Özellikle 4. mağarada bulunan, Kutsal Kitap'ın Çıkış ve Sayılar kitaplarını içeren ve literatürde 4QpaleoExod^m ve 4QNum^b olarak bilinen el yazmalarının Samiri Tevratı ile benzerliği bu Tevrat'ın daha eski bir döneme dayandığı fikrini ön plana çıkarmıştır. Öte yandan bu metinler, erken dönemde Yahudilerin elinde standart tek bir metin olmadığını ve Samiri Tevratı gibi farklı versiyonların, İkinci Tapınak dönemi boyunca Yehuda bölgesinde bulunan Tevrat'ın farklı versiyonlarından sadece biri olduğu fikrini desteklemiştir. Ölü Deniz Yazmaları ve Samiri Tevratı arasındaki ilişki daha geniş çalışmalarda ele alınmaya değer bir konu olmasına rağmen çalışmamızın sınırlılıkları nedeniyle burada sadece konu ile ilgili kısa bir bilgi ve birkaç örnek verilecektir.

İkinci Tapınak dönemi metinleri üzerinde yapılan araştırmalar, Samiri Tevratı'nın arketipi sayılabilecek metnin de bu dönemlerde kullanılan metinlerden biri olup zamanla Samirilerin teolojik inançları doğrultusunda birtakım değişikliklere uğramış olabileceğini düşündürmüştür.⁵⁷ Bu değişikliklerin başında şüphesiz Gerizim Dağı ile ilgili Onuncu Emir gelmektedir. Kumran mağaralarında bulunan 4QpaleoExod^m ve 4QNum^b, Tevrat'ın özellikle Çıkış ve Sayılar kitaplarının o dönemde en az iki farklı versiyonunun olduğunu göstermiştir. Bunlardan biri Masoretik Metin'de yer alan ve Septuagint çevirilerinde kullanılan versiyonu, diğeri ise Samiri versiyonudur. Bu metinler, Samiri Tevratı ile temelde aynı metinsel özellikleri paylaşmaktadır. Bu versiyonlarda, tıpkı güncel Samiri Tevratı'nda olduğu şekliyle metinde genişlemeler yer almakta ve Samiri Tevratı'nın genel karakteristiğini yansıtmaktadır. Bu genişlemeler arasında Tevrat'ın Sayılar kitabından bölümler içeren 4QNum^b yazması bulunmaktadır.⁵⁸ Öte yandan bu yazmalarda özellikle Samirilerin On Emir'inde bulunan değişiklikler yer almamaktadır. Dolayısıyla 4QpaleoExod^m'de, Samiri inanç sisteminin temelini oluşturan "Gerizim Dağı'nda bir sunak inşa etmeyi emreden bir emrin" ve "Rabbin seçtiği yer" ifadesinin yer almaması, bu

⁵⁴ Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 29-33; Eshel & Eshel, "Dating the Samaritan Pentateuch's Compilation in Light of the Qumran Biblical Scrolls", 216; Cross & Talmon, *Qumran and The History of the Biblical Text*, 193-195, 290.

⁵⁵ Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 33.

⁵⁶ Kumran'da keşfedilen metinler, içerikleri ve yazım şekilleri gibi çeşitli kriterlere göre sınıflandırıldığında beş gruba ayrılmıştır. Bu gruplar; Kumran'da üretilmiş metinler, Masoretik Metnin arketipi sayılabilecek metinler, Samiri Tevratı'nın karakteristik özelliklerini yansıtan ön-Samiri metinler, Septuagint'in İbranice kaynağına yakın olan metinler ve bağımsız metinler olarak isimlendirilmektedir. Tüm bu beş gruba ait metinlerin Kumran'da aynı anda yan yana bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda Samiri Tevratı'nın herhangi bir metnin alternatifi ya da karşıtı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Tov, *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected Essays* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2008), 143-150; James D. Purvis, *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect* (Cambridge: Harvard University Press, 1968), 2: 80.

⁵⁷ Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 43.

⁵⁸ Bu genişlemeler Sayılar kitabının 20:13b; 21:12a, 13a, 21a; 27:23b'de yer almaktadır. Bk. Tsedaka, *The Israelite Samaritan Version of the Torah: First English Translation Compared with the Masoretic Version*.

ifadelerin Samiri Tevratı'na sonradan eklenmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.⁵⁹ Bununla birlikte Kumran yazıtlarından muhtemelen M.Ö. 175-50 yılları arasına tarihlendirilen Tesniye 27:4-6'ya ait bir yazma parçası, Samiri Tevratı'nda bulunan paralel kısım aynı okumaya sahiptir. Bu kısım Masoretik Metinde “Şeria Irmağı'nı geçtiğinizde bu taşları Ebal Dağı'nda dikeceksiniz” şeklinde yer alırken Samiri Tevratı'nda “Şeria Irmağı'nı geçtiğinizde bu taşları Gerizim Dağı'na dikeceksiniz” şeklinde yer almaktadır. Aynı kısım Kumran'da bulunan Tesniye 27:4'te de “Gerizim Dağı'na dikeceksiniz” şeklinde bulunmaktadır.⁶⁰ Bu bulgu, Samiri Tevratı'nın orijinal metni koruduğuna yönelik bir kanıt olarak algılanmıştır. Bu yazma parçasını yayına hazırlayan Charlesworth, bu parçanın Samiri Tevratı'nın ortaya çıkışından daha eski bir metni temsil ettiğini öne sürmektedir. Diğer taraftan Kumran metinleri arasında Tesniye 27: 1-10 kısmını içeren 4QDeut^fde 27:4'te taşların dikileceği yer isminin belirtildiği kısımda boşluk bulunmaktadır. Bu durum metinler arasında otantikliği belirlenmesi hususunda kesin bir sonuca varmayı engellemektedir. Charlesworth'un analizi Gerizim Dağı'nda taşların dikilmesi şeklindeki okumanın daha eski bir metin geleneğine ait olduğunu ve bu geleneğin Samirilere değil, kuzeyde bulunan Samiriye bölgesinde yaşamış topluluğa ait olduğunu ileri sürmektedir.⁶¹

Sonuç olarak Kumran'da bulunan yazmaların, bilhassa Çıkış ve Sayılar kitaplarının en az iki farklı versiyonu olduğunu ve Samirilerin bu iki versiyondan genişletilmiş olanı alıp kendi inançları doğrultusunda metinlere birtakım eklemeler yaptıkları sonucuna ulaşılmıştır.⁶² Araştırmacılar Samiri Tevratı'nın Kumran'da bulunan ve MÖ 1. ve 2. yüzyılda üretilmiş olan ön-Samiri metninin mezhepsel eklemeler yapılmış hali olduğuna ikna olmuştur.⁶³

Sonuç

Samiri Tevratı, Samiriler tarafından kutsal kabul edilerek nesilden nesile aktarılmış ve Yahudiler ile aralarındaki ayrımın somut bir ifadesi olmuştur. Bu Tevrat, kutsal metinlerin zaman içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümleri anlamak açısından önemli bir metindir. Tarihsel olarak Yahudi kutsal metin geleneğinden farklı bir şekilde gelişen Samiri Tevratı, Samirilerin dini inançlarının ve kültürel kimliklerinin yazılı bir ifadesi olmuştur. Bu bakımdan Samiri Tevratı'nın tarihsel gelişimi, Yahudilik ve Samirilik arasındaki tarihi ve teolojik ayrışmaların anlaşılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle mabed mekânı konusunda belirginleşen ayrışma, Samiri Tevratı ile Yahudi Tevratı arasındaki farklılıklarda kendini göstermektedir.

Samiri Tevratı'nın kökenine ilişkin yapılan araştırmalar, Masoretik Metin ve Septuagint ile gösterdiği benzerlikler ve farklılıklar üzerinden ilginç bulgular sunmaktadır. Bilhassa Septuagint ile benzeştiği bazı ifadeler, Samiri Tevratı'nın özgünlüğünü ve Yahudi kutsal metin geleneğinden bağımsız olarak şekillendiğini ya da daha eski bir arketipten türetilmiş olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Samiri Tevratı'nın en eski nüshası kabul edilen MS. Add. 1846 ve Abişa Nüshası gibi yazmalar üzerinde yapılan incelemeler Samiri Tevratı'nın kökenlerine dair

⁵⁹ Ulrich, “The Bible in the Making: The Scriptures at Qumran”, 85-86.

⁶⁰ James H. Charlesworth, “What is a Variant? Announcing a Dead Sea Scrolls Fragment of Deuteronomy”, *Maarav*, 16/2 (2009): 201-212.

⁶¹ Charlesworth, “What is a Variant?”, 7.

⁶² Ulrich, “The Bible in the Making: The Scriptures at Qumran”, 86.

⁶³ Anderson & Giles, *The Samaritan Pentateuch*, 44.

önemli bulgular sunmaktadır. Abişa Nüshası'nın Samiriler tarafından yaklaşık olarak M.Ö. 1045 yılında Harun'un torunu Abişa tarafından yazıldığına inanılsa da yazı stili ve kullanılan malzemelerle ilgili incelemeler, onun 11. yüzyıldan sonra yazılmış olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu durumda Abişa Nüshası'nın Samirilerin iddia ettiği gibi özgün bir antik metin olmadığını, daha sonraki dönemlerde yazılmış bir eser olabileceğini düşündürmektedir.

Samiri Tevratı'nın tarihsel değerinin anlaşılmasına katkı sağlayan bir diğer önemli olay Ölü Deniz Yazmalarının keşfedilmesi olmuştur. İkinci Tapınak dönemi kutsal metinlerinin birden fazla versiyona sahip olduğunu ortaya koyan bu yazmalar, Samiri Tevratı'nın yalnızca teolojik değişikliklere uğramış bir metin olmadığını, daha eski bir metinsel kökene dayanabileceğini düşündürmüştür. Özellikle Kumran mağaralarında bulunan bazı metinlerin Samiri Tevratı ile bazı noktalarda benzerlik göstermesi, Samiri Tevratı'nın Yahudi kutsal metin gelenekleri ile ortak özellikler taşıdığını ve bu metinlerin farklı versiyonlarının tarih boyunca birlikte var olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bu yazmalarda Gerizim Dağı'nın kutsallığına dair ifadelerin yer almaması, bu gibi yorumların Samiri Tevratı'na sonradan eklenmiş olabileceğini göstermiştir.

Sonuç olarak, Samiri Tevratı'nın Masoretik Metin'den farklı bir kaynaktan türemiş olabileceği fikri ön plana çıkmaktadır. Ölü Deniz Yazmaları üzerinde yapılan çalışmalar ve özgün bir tek kaynak teorisi, Samiri Tevratı, Masoretik Metin ve Septuagint gibi metinlerin çoklu kutsal metin geleneğinin bir parçası olduğunu desteklemektedir. Samiri Tevratı'nın gelişim süreci üzerine yapılan araştırmalar, sadece onu değil, aynı zamanda Yahudi kutsal metin geleneğinin de gelişim sürecini anlamamıza olanak sağlamaktadır.

Teşekkür

Yazar, makale yazım sürecinde literatür desteği hususundaki yardımları için Prof. Dr. Yasin Meral'e ve makalenin ilk okumalarını yaparak değerli yorumlarını paylaştan Havva Yılmaz, Fatıma Betül Taş, Zeynep Çetin ve Fatma Seda Şengül'e teşekkürlerini iletir.

Kaynakça

- Abu 'l-Fath. *The Kitâb al-Tarikh of Abu' l-Fath*. Çev. Paul Stenhouse, Sydney: Mandelbaum Trust, 1985.
- Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Adler, Elkan Nathan & Max Seligsohn. "Une Nouvelle Chronique Samaritaine". *Revue Des Etudes Juives*, 44 (1902): 188-222.
- Albright, William F. "Is the Mesha Inscription a Forgery?". *The Jewish Quarterly Review*, 35/3 (1945): 247-250.
- Anderson, Robert T. & Terry Giles. *The Samaritan Pentateuch: An Introduction to Its Origin, History, and Significance for Biblical Studies*. Atlanta: Society of Biblical Literature Press, 2012.
- Bağır, Muhammed Ali. "Sâmiriler: Köken Sorunu ve Günümüz İsrail Devleti'ndeki Yansımaları". *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 13/2 (2016): 101-128.
- Bowman, John. *Samaritan Documents: Relating to Their History, Religion and Life*. Pittsburgh: Pickwick, 1977.
- Brindle, Wayne A. "The Origin and History of the Samaritans". *Grace Theological Journal*, 5/1 (1984): 47-75.

- Castro, Federico Pérez. *Séfer Abisa': edición del fragmento antiguo del rollo sagrado del Pentateuco hebreo samaritano de Nablus*. Madrid: C.S.I.C., 1959.
- Charlesworth, James H. "What is a Variant? Announcing a Dead Sea Scrolls Fragment of Deuteronomy". *Maarav*, 16/2 (2009): 201-212.
- Comfort, Philip W. "Ölü Deniz Parşömenleri". Çev. Muhammed Ali Bağır, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2011): 165-175.
- Crane, Oliver Turnbull. *The Samaritan Chronicle or the Book of Joshua the Son of Nun*. New York: John B. Alden, 1890.
- Cross, Frank Moore & Shemaryahu Talmon (ed.). *Qumran and The History of the Biblical Text*. Cambridge: Harvard University Press, 1975.
- Crown, Alan David. "Abisha Scroll". *A Companion to Samaritan Studies*, ed. Alan David Crown v.dğr., Tübingen: J.C.B. Mohr, 1993.
- Crown, Alan David. *Samaritan Scribes and Manuscripts*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2001.
- Crown, Alan David. "The Abisha Scroll of the Samaritans". *Bulletin of the John Rylands Library*, 58/1 (1975): 36-65.
- Emanuel Tov. *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis: Fortress Press, 1992.
- Eshel, Esther & Hanan Eshel. "Dating The Samaritan Pentateuch's Compilation in Light of the Qumran Biblical Scrolls". *Emanuel: Studies in Hebrew Bible, Septuagint, and Dead Sea Scrolls in Honor of Emanuel Tov*, ed. Shalom M. Paul v.dğr., VTSup 94, Leiden: Brill, 2003, 215- 240.
- Gall, August Freiherr von. *Der Hebraische Pentateuch Der Samaritaner*. Berlin: de Gruyter, 2011.
- Gaster, Moses. "The Chain of Samaritan High Priests". *The Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Nisan (1909): 393-420.
- Gaster, Moses. *The Samaritans, Their History, Doctrines and Literature*. Londra: British Academy, 1923.
- Gesenius, Wilhelm. *De Pentateuchi Samaritani origine, indole et auctoritate commentatio philologico-critica*. Halle: Rengerianae, 1815.
- Geza Vermes (çev.). *The Complete Dead Sea Scrolls in English*. Revised Edition. Londra: Penguin Books, 2004.
- "Hebrew Manuscripts: Samaritan Pentateuch". Erişim: 13.11.2024, <https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01846/26>.
- Josephus, Flavius. *Josephus: The Complete Works*. Ed. ve çev. William Whiston, Nashville: Thomas Nelson Incorporated, 2003.
- Kahle, Paul Ernst. *The Cairo Geniza*. 2. baskı, New York: Praeger, 1960.
- Kedar, Benjamin Z. "The Frankish Period". *The Samaritans*, ed. Alan David Crown, Tübingen: J.C.B. Mohr, 1989, 82-94.
- Kutluay, Yaşar. *İslam ve Yahudi Mezhepleri*. Ankara: Anka Yayınları, 2001.
- Lagarde, Paul de. *Anmerkungen zur Griechischen Übersetzung Der Proverbien*. Leipzig: Brockhaus, 1863.
- Macdonald, John. "The Discovery of Samaritan Religion". *Religion*, 2/2 (Eylül 1972): 141-153.
- Meral, Yasin. *Samiri'nin Buzağısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021.
- Mills, Simon. *Simon Mills. A Commerce of Knowledge: Trade, Religion, and Scholarship Between England and the Ottoman Empire, c. 1600-1760*. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Montgomery, James A. *The Samaritans: The Earliest Jewish Sect: Their History, Theology and Literature*. Philadelphia: The John C. Winston Co., 1907.
- Pummer, Reinhard. *Samiriler: Din Tarih Gelenek*. Çev. Muhammed Ali Bağır, Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2020.
- Pummer, Reinhard. *The Samaritans: A Profile*. Michigan: Eerdmans, 2016.
- Purvis, James D. *The Samaritan Pentateuch and the Origin of the Samaritan Sect*. Cambridge: Harvard University Press, 1968.

- Rendsburg, Gary A. & William M. Schniedewind. "The Siloam Tunnel Inscription: Historical and Linguistic Perspectives". *Israel Exploration Journal*, 60/2 (2010): 188-203.
- Scaliger, Joseph Juste. *Opus de emendatione temporum*. Typis Roverianis, 1629.
- "Sefaria: a Living Library of Jewish Texts Online". Erişim: 18.12.2024, <https://www.sefaria.org/texts>.
- Sezer, Ahmet. "Septuagint ve Masoretik Tevrat Metinleri Çerçevesinde Yahudi Tevrat'ı ile Samiri Tevrat'ının Karşılaştırması". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16 (2019): 320-333.
- Shoulson, Mark (ed.). *The Torah: Jewish and Samaritan Versions Compared*. Westport: Evertype, 2008.
- Taş, Fatıma Betül. "Karai Âlim Ya'kûb el-Kirkisânî'nin Tevrat Çevirileri Üzerine Değerlendirmeleri". *Oksident*, 4/1 (2022): 75-111.
- Tejero, Emilia Fernández & Natalio Fernández Marcos. "Paul E. Kahle and Federico Pérez Castro: The Origins of the Madrid School of Biblical Text Criticism". *Sefarad*, 68/1 (2008): 5-14.
- Temiztürk, Halil. *Ölü Deniz El Yazmaları*. Ankara: Eskiye Yayınları, 2022.
- Tov, Emanuel. *Hebrew Bible, Greek Bible, and Qumran: Collected Essays*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2008.
- Tov, Emanuel. *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis: Brill, 2001.
- Tov, Emanuel. *Textual Criticism of the Hebrew Bible, Qumran, Septuagint*. Leiden: Brill, 2015.
- Tsedaka, Benyamim (ed.). *The Israelite Samaritan Version of the Torah: First English Translation Compared with the Masoretic Version*. Grand Rapids, Mich.: Wm. B. Eerdmans Publishing Co, 2013.
- Ulrich, Eugene. "The Bible in the Making: The Scriptures at Qumran". *The Community of the Renewed Covenant: The Notre Dame Symposium on the Dead Sea Scrolls*, ed. Eugene Ulrich & James Vanderkam, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1994.
- Ulrich, Eugene. *The Dead Sea Scrolls and the Developmental Composition of the Bible*. Leiden: Brill, 2015.
- Vermes, Geza (ed.). *Ölü Deniz Parşömenleri Kumran Yazıtları*. çev. Nurfer Çelebioğlu, İstanbul: Nokta Kitap, 2005.
- Waterman, H. B. "The Siloam Inscription". *The Hebrew Student*, 1/3 (1882): 52-53.
- Wright, Theodore F. "The Siloam and Simphon Tunnels". *The Biblical World*, 27/6 (1906): 468-472.
- Yahuda, Abraham Shalom. "The Story of a Forgery and the Mēša Inscription". *The Jewish Quarterly Review*, 35/2 (1944): 139-164.
- Yılmaz, Mustafa Selim. *Kumran Yazmalarının Ahit Geleneği Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.